

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

ИСТОРИЈСКЕ ТЕКОВИНЕ СРБИЈЕ НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И ИЗАЗОВИ
БУДУЋНОСТИ

Канцеларија за Косово и Метохију
Владе Републике Србије

Универзитет у Приштини,
Косовска Митровица

Проф. др Александар Раствоић
Београд

УДК
39:929 Darm M.
39:929 Vest R.
39(497.115)

МЕРИ ДАРАМ И РЕБЕКА ВЕСТ О КУЛТУРНОЈ БАШТИНИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Сажетак:

Рад доноси описе културно-историјске баштине Косова и Метохије из пера две најпознатије енглеске путнице и најбољих познавалаца балканских прилика са почетка и средине 20. века: Мери Дарам и Ребеке Вест. Ове две занимљиве и контроверзне жене дале се су драгоцене податке о стању културно-историјских споменика на просторима Косова и Метохије у временском размаку дугом више од тридесет година. Њихови описи показују да су на Косову најстарији споменици културе из времена средњевековне српске државе али да су се на том простору пројимале и различите културе и цивилизације.

Кључне речи: Косово и Метохија, енглеске путнице, културна баштина, манастири, градови

Од тренутка оснивања Косовског вилајета 1877. године присутно је снажно интересовање британске дипломатије за политичке, привредне и културне прилике на том простору који од 1912. године поново улази у састав Краљевине Србије. Иначе, Први балкански рат је представљао прекретницу у вишевековној националноослободилачкој борби балканских народа који су успели да ослободе своје територије које су се налазиле под турском влашћу, и делове својих народа поново прикључе матици. Уједно, означио је крај дуге борбе за ослобођење Средње и Југоисточне Европе од Османлија.⁵⁸² Британска заинтересованост за тај простор нарочито долази до изражаја почетком двадестог века, и то у тренутку све израженијег ривалства Велике Британије са Немачком која покушава да се наметне као нова империјална сила односно алтернатива британском колонијалном царству. Изградња моћне поморске флоте чији је стратег био чувени адмирал Тирпиц представљало је бацање рукавице у очи до тада и даље неприкосновеној британској поморској и империјалној сили у Европи и свету. Да би заштила своје интересе енглеска влада шаље своје представнике: политичке, привредне, али и угледне научнике, путописце, новинаре на Балкан и просторе Косова и Метохије односно Старе Србије.

⁵⁸² С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад-Београд 2012, 182-183.

Једна од првих енглеских путница која је почетком двадесетог века крочила на тле Косова и Метохије односно тадашњег Косовског вилајета и забележила драгоцене податке о тамошњим политичким приликама, али и о стању, раскоши односно богатству културне баштине била је антрополошкиња Мери Дарам. Ова контроверзна научница посетила је Косовски вилајет у више наврата 1903, 1909, и 1912. године. Поред тога што је важила за врсног стручњака за Балкан, остаће упамћена и као једна од највећих албанских лобиста у првој половини двадесетог века, односно бораца за стицање албанске независности. Због својих екстремних теза често је улазила у конфликте са сународницима од којих је свакако најдуготрајнији и најдубљи био онај са чувеним историчарем Ситоном Вотсоном. Полемику је водила и са Арнолдом Тојнбијем, Хенри Викемом Стидом, Ребеком Вест. Сви они су је сматрали дивљом и ексцентричном особом коју треба избегавати, "отровном женом" која говори неистине и клевете, агресивном и нетактичном особом".⁵⁸³ У досијеу Форин офиса из 1908, стајало је да је Дарамова личност која се "не препоручује за комуникацију". Научну и стручну јавност шокирала је и својим обртом у третирању балканских народа. И док су у почетку њене каријере Срби били добар народ, а Албанци лоши момци, од 1911, то своје мишљење драстично мења и постаје изразито антисрпски оријентисана. Од тада до смрти сву своју научну и јавну каријеру подређује афирмацији Албанаца.

Поред полемике са професором Вотсоном, водила је и жустру преписку са Ребеком Вест која је показивала велике симпатије према српском народу. Сматра се да је однос према Србима представљао главни камен спотицања између ове две занимљиве жене. Разлика се огледала и у томе што је Ребека Вест мислила да поред тога што се о Балкану пуно тога може сазнати, такође има много тога што се од Балкана и његових народа може и научити, као и да се на њему негују праве европске вредности. Коначно, Мери Едит Дарам је након изласка књиге њене супарнице из штампе у приказу објављеном у листу, *Manchester Guardian* замерила Ребеки Вест да површно и недовољно познаје Балкан и Југославију и да због тога њена књига нема одговарајућу тежину. Сличне оцене је изнела и у писму које је 4. марта 1942. упутила чувеном историчару Горџу Гучу. Тада је написала: "Новелист Мис Вест је написала огромну књигу на основу једног приватног путовања у Југославију али без претходног познавања земље или народа".⁵⁸⁴ Оцена коју је Ребека Вест изнела о изразитој антисрпској оријентацији Дарамове понукала је њену противницу да покрене полемику са њом и њеним издавачима, а свом адвокату наложи да покрене и судски поступак. Да би смирили узавреле страсти издавачка кућа Макмилан је пристала да одложи објављивање књиге и поново одштампа спорне пасусе али без помињања имена Мери Дарам. Тако је изворна верзија књиге Ребеке Вест где се спомиње Едит Дарам у негативној конотацији објављена тек 1984, према томе неколико деценија након њене смрти.

583 G. W. Shanafelt, *An English Lady in High Albania. Edith Durham and the Balkans*, *East European Quarterly*, XXX, N° 3, September 1996, Colorado 1996, 228.

584 MS, Letter to Gooch, March 4, 1942.

Прва књига Мери Дарам у којој детаљно износи своје импресије о културно историјском наслеђу Косовског вилајета је њен првенац Кроз српске земље, штампана 1904. године. Сматра се да је ово дело једна од најцеловитијих књига објављених о Србији и Србима до Првог светског рата у Великој Британији, а можда и најбоља инострана књига о Србима из тога раздобља.⁵⁸⁵ Трећи део садржи драгоцене записе њеног боравка у Старој Србији током лета 1903, када је посетила Пећ и Дечане у Пећкој нахији. Посета и боравак у Пећкој патријаршији није оставила на њу неки посебан утисак. Написала је да је опште мишљење о четири црквице укусно повезане у оквиру Пећке патријаршије да одају старо доба које је по њој било крајње варварско. Приметила је да су зидови цркви прекривени фрескама најстаријег стила, и чине смесу јаким боја смиренних током времена у богату хармонију, док су певнице, сталци за свеће, свећњаци грубо израђени односно да су направљени по старим узорима. За трон краља Стефана Дечанског је написала да је необична столица која се налази испод неба, окићена висећим звечцима. Пећка патријаршија је представљала пример чудне примитивне уметности која делује егзотично, источњачки, страно, при чему је она некада била доминантна у уметности целе Европе. Њени трагови налазе се у норманској архитектури и раним италијанским црквама. Извела је закључак да уметност није изузетак од правила да се све спарушило у земљи што год је Турчин дотакао руком. Међутим, оценама о византијској уметности изразила је по први пут свој презир према тој врсти културног и духовног наслеђа.⁵⁸⁶ За манастир је такође написала да захвата велики простор, да га окружују дуги истегнути конаци који користе верници који долазе на ходочашће, собе поседују дуге и статичне столове који се на једном крају шире у велики круг где седају високе личности. Проценила је и да је једно од здања конака старо колико и црква, да је изграђено од дрвета са широким настешницама, тако да делује упечатљиво, то јест представља диван остатак старог века.⁵⁸⁷

За разлику од других православних манастира које је посетила, манастир Дечани јој је остао у најлепшем сећању. Забележила је да у њега није крочила енглеска нога већ дванаест до петнаест година. Истакла је да Дечани потичу из славних дана српског царства и представљају његов најлепши споменик.⁵⁸⁸ Црква је озидана од белог и мутноцрвенкастог мермера са попречним пругама, и уопште била би лепа грађевина да је саграђена и на било ком другом месту. У земљи која је утонула у варварство манастир делује чудовишно и поштује се до обожавања, што је деловало и на сујеверне Албанце, односно допринело да Дечани буду спашени од разарања. За Србе је то спољашњи и видљив знак да је то њихова земља. Унутрашњост цркве је раскошно украшена фрескама, од

585 М. Дарам, Кроз српске земље, Београд 1997, 282.

586 Исто, 242.

587 Исто.

588 Исто, 249.

којих су оне које се налазе ближе тлу оштећене тако што су им ископане очи, а оне вишље су добро очуване. Њену пажњу је привукао родослов династије Немањића који се налази на зиду нартекса, као и величанствени иконостас израђен од изрезбареног и позлаћеног дрвета са стубовима које украшавају венци са биљкама, птицама и зверима у раскошним бојама, изрезбарени у дубоком рељефу, при чему се на њима истичу старо злато и боје. Учила је да су врата и прозори цркве раскошно изрезбарени, и у целини гледано сачувана је у чудесно добром стању. Међутим, манастирско благо је похарано, а старе књиге и рукописи растурили.⁵⁸⁹

Град Пећ је описала најцрњим бојама. То је велико место, веома неуредно, прљаво, "испогањено и одвратно," препуно паса луталица. Дућани су мали, "бедне шупице," не нарочито снабдевени робом, а куће грађене од блата, праве страћаре. У граду је било десетак џамија, а калдрма је изузетно лоша. Дуж главне улице протеже се канал којим тече прилично чиста вода.⁵⁹⁰

Њена друга књига *Балканско време* из 1905. године настала је као резултат боравка у Македонији и Албанији, где је стигла после гушења Илинденског устанка у јесен 1903. У овој студији се такође, додуше само летимично осврнула на Косовски вилајет, показујући да подржава територијалне аспирације Албанаца који су као староседеоци Балкана имали право на територије пет турских вилајета, између осталих и на Косовски за кога је написала да нигде није видела већу беду и сиромаштво као тамо.⁵⁹¹

У монографији *Планинска Албанија* објављеној 1909, у две главе је описала свој осмомесечни боравак у Старој Србији односно Косовском вилајету током 1908. Иначе, овим делом покушала је да се одужи Албанцима, чије је поверење и наклоност стекла и који су је чак прогласили "краљицом горштака". Обилазећи Ђаковицу, Призрен, Косово Поље, Грачаницу, Приштину, Косовску Митровицу оставила је вредне забелешке о политичким и друштвеним приликама, обичајима, архитектури. Град Ђаковица у који је стигла почетком новембра 1908, је изгледом веома разочарао, иако је у њему како је забележила био један од најважнијих центара албанског политичког живота на територији Косовског вилајета.⁵⁹² Куће су углавном биле изграђене од блата и черпића, при чему су само доњи делови били од камена, а опасане су високим зидовима. Ниједна од њих није имала прозоре са уличне стране због неугодних мириса који су одатле долазили. Средином улица су се простирале камене калдрме док је остатак простора до кућа био испуњен огромним количинама блата и прашине зависно од временских прилика. Сва нечистоћа и смеће су бацани на улична

589 Исто, 250-252.

590 Исто, 245-246.

591 M. Durham, *The Burden of the Balkans*, Edward Arnold, 1905, 11.

592 Ista, *High Albania*, London 1909, 180.

раскршћа и на обалу реке где су се таложила и трулила.⁵⁹³ Констатовала је да је Ђаковица албански град са две хиљаде кућа, док је српских само сто.

У манастиру Девич се упознала са архимандритом од кога је сазнала да је Албанац који је у младости приступио православној цркви и да се од тада изјашњава као Србин. Тај податак је изненадио и навео да запише а је Косовски вилајет веома чудна земља јер је тамо вековима присутно прелажење у великом броју из једне вере у другу. Навела је и случај да је један од најпатриотскијих Албанаца иначе свештеник у Ђаковици био по рођењу Србин и да је говорио српски једино у детињству, а да га је сада скоро у потпуности заборавио.⁵⁹⁴ Посетила је и манастирску библиотеку за коју је записала да поседује рукописне и штампане црквене књиге.

Најлепши утисак у Косовском вилајету стекла је о Призрену кога је представила као велик, леп, живописан град, пун разноврсних активности и прилично чистих улица. Посебно јој се свидео призренски базар. У њему је било пуно кројачких радњи и дућана са златом и сребром које су држали хришћани као и у осталим градовима тог вилајета, а у којима се могла купити и друга роба као што су резбарени рамови од ораховог дрвета, јелеци украшени гајтанима од наранџасте свиле и слично.⁵⁹⁵ Што се тиче етничке структуре његових житеља приметила је на основу пописних докумената да су у њему Албанци-муслимани већина, као и да је мали број Срба. У граду је тада било три хиљаде петсто муслиманских кућа, деветсто педесет српских кућа у којима је живело четири хиљаде тристо двадесет Срба, сто осамдесет албанских католичких кућа и исто толико влашких домова.

Боравећи у Грачаници која је у то време имала седамдесет кућа од којих педесет албанских и двадесет српских, поново је обишла манастир за кога је записала да је веома леп при чему је изнела неке занимљиве детаље које није забележила или навела када га је описивала у књизи *Кроз српске земље*. Овог пута на њу су посебан утисак оставиле фреске са ликовима краља Милутина и његове жене Симониде. Забележила је да се на фресци на којој је осликана Симонида лепотом истичу велика златна круна на њеној глави и минђуше. Поновила је као и у претходној студији лоше стање у коме се фреске налазе због великих оштећења, али и подвукла да су Турци манастир користили као коњушницу и да је до пре стотињак година црквени под био покривен блатом и ђубретом. Као недостатак истакла је недовољну количину светла која продире због узаних и високих прозора, али је указала и да унутрашност обилује декоративном уметношћу коју она карактерише као варварску, мада признаје да када уметност постане цивилизована онда губи на динамичности и постаје анемична.

⁵⁹³ Исто, 242.

⁵⁹⁴ Исто, 254.

⁵⁹⁵ Исто, 273.

На страницама ове студије описала је град Митровицу као мало, али чисто и ведрије место од Приштине. То је нов град настао после изградње железнице. Богат је водом и лепим баштама. Већину грађана чине муслимани, а католичких породица је само десет. Није успела да установи колико је у њему живело Срба. Иако је наизглед деловао као миран град, страховала је да ће ускоро постати потенцијално жариште јер као погранично место на њега претендују и Срби и Албанци.⁵⁹⁶

У својој претпоследњој, шестој књизи о Балкану коју је назвала, *Двадесет година Балканског заплета* штампаној 1920. године доста простора је посветила и Косовском вилајету и албанском праву на њега. Да би истакла утемељеност тог права цитирала је и један извештај британске владе из 1880, у коме се каже да су "Албанци бројчано надмоћнији од Срба у Косовском вилајету. Њихова бројност је недавно повећана доласком неколико хиљада избеглица из округа који су до последњег рата насељавали потомци племена Гега који су током давних времена отишли из Горње Албаније."⁵⁹⁷

Мери Дарам је и поред велике контрадикторности и трансформације од великог српског пријатеља до његовог најжешћег критичара незаобилазана фигура која је допринела стварању одређених ставова и мишљења британског јавног мњења према Косовском вилајету, а њена дела представљају важна сведочанства о људима, догађајима, обичајима, архитектури, уметности тога простора.⁵⁹⁸ Њене лудидне анализе, и погледи на културно наслеђе представљају корисне историјско-социолошко-културолошке студије незаобилазне у целовитом сагледавању косовско метохијске баштине као значајног чиниоца у ширењу словенско-византијске културе која је опет незаобилазни део шире европске баштине, културе и цивилизације.

Двотомно дело Ребеке Вест *Црно јагње* и сиви соко из 1942. године по мишљењу многих критичара представља једно од најбољих страних дела о Балкану, а она је међу модерним енглеским писцима који су боравили у Србији и Југославији важила за најоданијег славенофила.⁵⁹⁹ Књига се састоји од пола милиона речи и обухвата хиљаду сто осамдесет две стране текста. По спољној форми то је обиман путопис, хибридно дело где се смењују историјско археолошка фактографија, етнографска, архитектонско-уметничка запажања, политичка разматрања, пророчанска предвиђања, лична размишљања аутора о свему наведеном. Ова студија је представљала једно од најбољих страних дела икада написано о Балкану и Србији и прожета је снажним просрпским осећањима. О историји, традицији, архитектури Косова и Метохији Ребека Вест је опширно писала у деветој глави књиге коју је насловила *Стара Србија*.

596 Исто, 294.

597 *Ista, Twenty Years of the Balkan Tangle*, London 1920, 83.

598 А. Раствоић, *Косовски вилајету делима Мери Дарам*, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, Етнографски музеј у Београду, Београд 2004, 433-434.

599 С. Игњачевић, *Земља чуда у изломљеном огледалу*. Модерни британски писци и југословенска тематика, Београд 1994, 63.

Врло су драгоцени описи духовних светилишта, а пре свега Грачанице, Пећке партијаршије, Дечана. Њен долазак у Грачаницу поклапао се са грађевинским радовима око изградње новог манастирског конака. Цитирајући архитекту задуженог за подизање конака истакла је сву интелектуалну комплексност манастира и навела неколико јединствених решења примењених приликом његове градње. Куле које држе куполе померене су у односу на средишњу осу чиме је постигнут ефекат елеганције и лакоће. Успешно је решен и проблем подземних вода у близини цркве тако и да после шесто година статика грађевине није померена.⁶⁰⁰ Манастирске фреске су је посебно фасцинирале, и за разлику од својих претходница представила их је до најситнијих детаља. За њу оне исијавају "огромну снагу, анималну силину, страст која тежи узвишеним задовољствима колико и ниским, која ужива у тамноцрвеној боји слике и вина које жудно испија, која с једнаким жаром љуби и божанство и љубавницу."⁶⁰¹ У својим описима унутрашњости манастира и фреско сликарства непрестано ређа речи похвале. Њихови узорци су српско византијска уметност, садрже непревазиђену лепоту, богатство боја, оригиналност, савршенство форме, техничко мајсторство.⁶⁰²

Комплекс у оквиру Пећке партијаршије је описала као богато имање, са новим и добро одржаваним зградама. Спољашњем и унутрашњем опису цркава посветила је мало простора. Нешто подробније се осврнула на фреско сликарство. Жалила је што су најлепше српско-византијске фреске у патријаршији прекривене "тривијалним мазаријама" које су наручили тамошњи сељаци као знак захвалности за утеху коју су добијали током дугих година ропства. За фреске из раног периода записала је и да скоро све личе једна на другу по немилосрдности, при чему се у том погледу посебно издвајала фреска на којој је представљена Девица са дететом.⁶⁰³

Манастир Дечани је такође није много импресионирао, иако је записала да је реткост, прави драгуљ, бисер архитектуре, мада не поседује нимало строгости, и суздржаности. Напротив одликује га попустљивост и самозадовољство. У архитектонском смислу представљао је спој јерменске, византијске и ломбардијске уметничке школе. Иначе, у време када га је заједно са својим супругом походила, у њему су се изводили обимни рестаураторски радови. За разлику од спољашности унутрашност манастира је неупоредиво више заинтриговала. Посматрајући фреске и украсе констатовала је да неколико краљевских портрета зраче тјудоровском позитивношћу, при чему је посебно апострофирала лик цара Душана.⁶⁰⁴

600 R. Vest, *Crno jagnje i sivi soko, Putovanje kroz Jugoslaviju*, Beograd 2007, 639.

601 Исто

602 Исто, 650-653.

603 Исто, 725-726.

604 Исто, 737.

Ребека Вест је била веома издашна у опису споменика који су се налазили на попришту Косовске битке: маузолеја Газиместана, турског барјактара који је погинуо у бици и сахрањен на том месту, хришћанског споменика подигнутог у спомен погинулим Србима од 1389. до 1912, Муратовог турбета. Маузолеј Газиместана је описала као стару просторију где осим два ковчега муслиманског типа са косим поклопцима, прекривених похабаном зеленом чојом и неколико урамљених турских докумената нема ништа посебно. О споменику посвећеном свим изгинулим Србима од XIV до XX века забележила је да се налази поред главног пута и да представља у ствари обичан крст који се налази у ограђеној башти. У подножју споменика стајале су како је навела запрепашћујуће речи.⁶⁰⁵ Што се тиче гроба султана Мурата он се по њеним забелешкама налазио у очајном стању. Описала га је као напуштену сеоску кућу са поломљеним прозорима, зидовима са којих је отпао малтер, а врата маузолеја била су израђена од грубог дрвета. Опис унутрашности готово и да се не разликује од записа који су оставиле Ирбијева и Мекензијева седамдесетак година раније. Зидови су били премазани смеђом бојом са апстрактним тамносмеђим, сивим и зеленим шарамима, а ковчег турског султана био је прекривен сомотом.

Од свих путница из позног викторијанског доба, Ребека Вест је највише простора посветила опису архитектуре косовско метохијских градова Митровице и Пећи. О Митровици је записала је да је мали, обичан град са војничким баракама на брду, са неколико минарета, и изузетних турских кућа које су красиле лепо обликовани истурени горњи спратови и харемске решетке.⁶⁰⁶ Пећ је подсећао на мали швајцарски градић са малим и климавим кућама направљеним од дасака и бензијских буради. Радње и кафане такође су биле трошне и врло ниске.⁶⁰⁷ Она је такође оставила несумљиво значајне податке о архитектури, уређењу градова на територији Космета, као и о духовним светињама које су вековима представљале стециште српске писмености и културе, али и потпору његовог опстанка. Истовремено истицала је и прожетост различитих култура и традиција, уметничких и грађевинских праваца које су се управо на тим просторима веома интензивно преламале.

Посете Мери Дарам и Ребеке Вест Косову и Метохији у првој половини двадесетог века, као и њихове садржајне и исцрпне белешке о историјском, градитељском, уметничком наслеђу тога простора имају непроценљиву научну, и друштвену вредност. Њихова запажања не представљају само драгоцену сведочанство о времену прошлом (понекада су то и једини трагови о споменицима који су уништени или су у врло лошем стању), већ показују колико је косовско-метохијска културно уметничка башина спој разних праваца и школа, односно незаобилазни део европске и светске културне традиције.

605 Реченица која је уклесана на споменик је гласила: "Јунацима палим за крст часни, слободу и народна права од 1389-1912 године подиглоше становници Приштине." Исто, 679.

606 Исто, 690.

607 Исто, 718.

РЕЗИМЕ

Драгоцени су описи културно-историјске баштине Косова и Метохије у првој половини двадесетог века које су оставиле угледне Енглескиње Мери Дарам и Ребека Вест. Њихови записи о стању, лепоти, оригиналности и значају српских манастира, а пре свега Грачанице, Пећке патријаршије, Високих Дечана, као и градских центара као што су Приштина, Пећ, Призрен, Косовска Митровица незаобилазни су материјал у проучавању косовско-метохијске баштине. Њихови извештаји говоре о огромној вредности културно историјског наслеђа Космета, утицају разних уметничких школа на јединствен стил у градњи манастира, преплитању различитих културних традиција, значају косовско метохијске баштине за европску и светску културу. Из њихових описа можемо сагледати сву лепоту српских манастира, као што су на пример Грачаница, Пећка патријаршија, Високи Дечани, али и урбаних целина: Приштина, Пећ, Призрен, Косовска Митровица. Њихове забелешке говоре о непроценљивој вредности културно историјске баштине Косова и Метохије, утицају бројних уметничких школа у градњи манастира, преплитању различитих култура и традиција.

